

ДОРА ИВАНОВА-МИРЧЕВА (София)

ЕВТИМИЙ ТЪРНОВСКИ, ПИСАТЕЛ-ТВОРЕЦ НА ЛИТЕРАТУРНИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК ОТ КЪСНОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ

Книжовното дело на Евтимий Търновски представя изключително интересен етап не само в развоя на старата българска литература, но и на българския литературен език през вековете. Житията, похвалните слова, службите и писмата на последния търновски патриарх векове наред се четат и се преписват из славянския свят, навлизат в литературата на руси и сърби, а и на румъните. Освен високите си литературни достойнства тези творби притежават и богат и изискан език и стил, който им придава особен евтимиевски отпечатък, станал характерен и за цялото късно българско средновековие.

Евтимий работи в полето на българската литература близо пет века след нейното създаване — след Климент Охридски и Константин Преславски, Йоан Екзарх и Черноризец Храбър, след епископ и мних Григорий и презвитер Козма и след още мнозина, чиито имена и творби са потънали в пепелищата на забравата. В онези първи, златни векове литературният език се развива паралелно с говоримия, попълва се свободно с изразни средства от неговите диалекти, приспособява се за израз на по-отвлечена мисъл, придобива по-силна образност и емоционалност.

Късното българско средновековие има друг поглед върху литературния език. Книжовниците от XII—XIII—XIV в. са наследници на вече богата книжнина — преводна и оригинална, — на книжовни традиции, на установени в една или друга степен книжовни норми. Създаден е вече характерният за средновековните литературни езици реторичен стил, установени са неговите изразни средства — лексикални и стилистични.

Преписваческата работа е основна задача на голяма част от хората, получили своето образование и възпитание в огнищата на книжовността — манастирите. Да се преписва точно, без да се променят езикът, стилът, съдържанието на свещената книга, е главната грижа на преписвачите от книжовните школи, между които е и Търновската. На промените и поправките, на вмъкването на говоримия език в книжовния се гледа вече с недоверие, защото се смята, че това е именно пътят на проникването и на ереста — най-голямата опасност за каноника от късното средновековие.

Литературният език от късното средновековие се стреми да бъде такъв, какъвто е бил през IX—X в. А както знаем от историята на говоримия български език, именно късното средновековие е преломен период по пътя на езика от синтетизъм към анализъм. Оттам и голямата отдалеченост между говоримия и литературния език в епохата, чиято рожба е Евтимий Търновски. Тази отдалеченост се поддържа от духа и вкуса на епохата. Късното европейско средновековие също признава за езици на науката и културата само класическите езици — латински и гръцки. На тях се създава тогавашната европейска наука, литература и култура било на германци, било на чехи и поляци. За българите, а и за други славянски и неславянски народи старобългарският език от IX—X в. се превръща в такъв именно „класически“ език. Строителите на българския литературен език от онова време се намират в най-тесни отношения с византийската книжнина и култура и с господстващите религиозно-философски учения. А оживените връзки със западния свят въпреки изострените религиозни вражди проправят път и на латинската култура.

Предевтимиевата и Евтимиевата епоха се характеризират със засилен интерес, с пиетет към българската литература и изкуство от IX—X в. Този пиетет се подхранва и от чувство на патриотична гордост, на желание да се свърже сегашната слава със старата българска слава от „Златния век“. Много служби на Кирил и Методий, слова на Климент Охридски и Йоан Екзарх, съчиненията на Черноризец Храбър и презвитер Козма се преписват и вменват в сборниците, създадени или преписани в XII—XIV в.

Евтимий Търновски се формира като писател в особената атмосфера на XIV в. Мирогледът му, литературната му школовка, а и възгледите му за литературния език не могат да се разглеждат и да се оценяват откъснато от времето, което ги е създавало.

Литературната история дава висока оценка на Евтимиевите творби. Тя ги характеризира като изискани образци в житийния, панегиричния и епистоларния жанр на българската литература.¹ Езикът на творбите му обаче се окачествява най-общо като „изкуствено създаден“, досадно архаичен и в крайна сметка неинтересен. Нека припомним тук характеристиката, която дава К. Радченко² на езика на преводната и оригиналната литература през Евтимиевата епоха: „Язык оригинальных и переводных произведений этого времени отличается с одной стороны архаичностью, отсутствием народных выражений, а с другой — обилием неологизмов, представляющих буквальное соответствие греческим терминам и потому нередко науключих, не отвечающих духу славянского языка“ (с. 333)... „Таковы отличительные черты языка в оригинальных и переводных произведениях времени Евфимия. Если прибавим к этому рабское следование греческому словопостроению, то можем представить ясно образ этого искусственного, тяжелого, неправильного и неудобопонимаемого языка, который является более или менее точным снимком с греческого, как бы символом отношения тогдашней болгарской письменности к современной

¹ П. Диневков. Евтимий Търновски. — В: История на бълг. литература. Т. I. С., БАН, 1962. с. 285—307.

² К. Радченко. Религиозно и литературно движение в България в епоху перед турецким завоеванием. Киев, 1898.

византийской“ (с. 385). Тази характеристика, разбира се, не се отнася само до Евтимиевото оригинално творчество. Тя е по-обща и изхожда предимно от буквалните преводи на книжовниците, привърженици на исихазма. В нея има черти, които могат да се намерят и у Евтимий. Но в езика и стила му, който досега не е подлаган на цялостно изследване, има още много неясни въпроси, неосветлени страни, неверни и незаслужени оценки. При това Евтимий не е някакво изолирано явление, а както продължава традициите на предхождащите го епохи, така е и родоначалник на няколковековна книжовна евтимиевска традиция. Това личи от езика и стила на Григорий Цамблак и Йоасаф Бдински, на софийските книжовници, на произведенията, създадени в следващите векове, и то не само у българите, а и у русите, сърбите и румъните.

* * *

За фонетичната страна на оригиналното Евтимиево творчество е трудно да се съди по късните преписи, с които засега разполагаме, издадени в началото на нашия век от Е. Калужнячки³. Но в техния правопис и графика могат да се открият следите на Евтимиевата правописна реформа.

В морфолого-синтактично отношение творчеството на Евтимий дава твърде интересни податки. Езикът му пази непокътнат своя синтетичен характер, без следи от разпадане на склонението, познати от многобройните среднобългарски преписи на старобългарски паметници. Би могло да се говори за известни „отклонения“ от старобългарската норма, като редица случаи на обобщаване на някои окончания, например на окончанието -м за творителен падеж единствено число, на окончанието -ен за родителен падеж множествено число, на окончанието -ох за местен падеж множествено число и др. Голям брой имена на одушевени предмети са минали към и-кратки основи — царевн, боговн и под., съществителното дьнь притежава форми с окончания, характерни за и-кратки основи — дьневн, и пр. Към изброените обобщени окончания и примерите към тях могат да се добавят още. Важно е да се отбележи обаче, че те по нищо не се отличават от примерите, които са ни познати от Манасиевата хроника или от други среднобългарски паметници. Те нямат пряка връзка с разпадането на склонението в българския език и не нарушават строгосинтетичния характер на Евтимиевия език.

Архаичния си облик пази и склонението на имената от консонантните основи. В употребата на архаичните форми личи специална грижа на автора да спази точно старинния образец. Това може да се каже със същата сигурност и за напълно запазената употреба на двойствено число, докато в среднобългарските преписи дуалисът вече е чувствително разколебан.

За илюстрация на навлизането на някои среднобългарски обобщени окончания можем да вземем следните примери: ... н обычае богю зьлв любъзные постави градо вѣм, вѣмь, послушным княземь... (с. 142);

³ E. Kaluzniacki. Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375—1393), Wien, 1901.

... не тѣю же, нь н по нныхъ разнчныхъ мѣстѣхъ чѣстныѣ въздвиже храмы... (с. 118); ... н азъ богови себе васъ радн прнеанжюу... (с. 137); Въ коупѣ же н царевн свършаше се тогда царствѣа двадесетое лѣто (с. 124).

В употребата на падежните форми се наблюдава засилване на фреквентността на предложните съчетания, но само на места, където и в старобългарски се явяват синонимни предложни съчетания.

За Евтимиевия език е характерен дателният притежателен падеж, който си конкурира все още с родителния притежателен и особено с прилагателното притежателно име например: Стоахъ оубо въси, цареве ождающе прншъствѣе (с. 121).

Прилагателните имена се скланят предимно по сложното склонение, както е и в старобългарски, а степенуването им става по синтетичния тип. Превъзходната степен поради силно емоционалния стил на автора е много честа: ... възста съ прѣстола божьственѣншѣи царь н... снцекла къ съборю изглагола: Молю се вамъ, светѣншѣи мон ѡтци... (с. 124): Боуди же н тебе подражателю быти благочыстнѣншомю Константѣиоу... (с. 146).

Ще се спрем и на някои особености на глаголните времена и форми у Евтимий. Прави впечатление, че аористът се употребява правилно, както и в старобългарски. Имперфектът обикновено е неконтрахиран, макар че се срещат и контрахирани форми, за които не може със сигурност да се твърди, че са принадлежали на оригинала. Преписите са твърде късни и контракцията може да е резултат на преписванията.

Основният начин за изразяване на бъдещи действия е простото бъдеще време — и от свършен, и от несвършен вид, т. нар. *praesens pro futuro*. Сложни форми за бъдеще време се срещат също. Образувани са от *хотѣти* и инфинитив и, както и в старобългарски, по функция не се отличават от *praesens pro futuro*.

Честа е употребата на страдателен залог, дори много по-честа, отколкото е естествено за старобългарския пасив и за пасива в историческото развитие на говоримия български език. Един от важните и все още неизяснени въпроси в езика на Евтимиевите творби е да се изследват причините на изобилието от пасивни форми било сложни, образувани от страдателни причастия и формите на *быти*, било прости, образувани с помощта на възвратното местоимение *са*. Може да се допусне, че тук се сблъскваме с една от проявите на силно гръцко влияние върху езика на Евтимий. Ето че и в оригиналните си творби той е склонен към употреба на страдателен залог в степен, по-висока дори от степенята на преводите, които се правят в старобългарската епоха. Известно е, че в старобългарските преводи от гръцки срещу пасивните форми в оригинала българският преводач предпочита да употреби активум, като например често срещаната форма за 3 лице множествено число, с която се предава пасивната форма от гръцкия оригинал при неопределен субект.⁴ Ето

⁴ A. Vaillant, Manuel du vieux slave. Paris. 1948. § 252. n. 334.

някои примери из Евтимиевите творби: ... жезломъ Мѡуѡси крѣ]стахъ образно
водѣ знаменавъ ... и просто рещи: крѣстомъ въсеому миру спасеніе съдѣ
са (с. 39); Н егда оубо въ варварскыя далече отхождааше страны, не-
оскуднѣ съ нимъ носима бѣ ... (с. 140); ... призванъ бысть и земьное
оубо тѣло на земанъ земьнымъ и съроднымъ остави ... (с. 143).

Необикновено засилена е употребата на причастията и на причаст-
ните конструкции у Евтимий. Той използва всички познати от старо-
българския период причастни форми. Така например миналите действи-
телни причастия могат да бъдат и в архаичния си облик с окончание
-ъ, -ъши, и в по-късния си също старобългарски вариант: -въ, -въши,
като оставъ и оставнѣ. Може би все пак в оригинала на Евтимий да
са преобладавали по-архаичните варианти, а после при преписването на
места да са навлезли и сравнително по-новите, както се наблюдава
в редица преписи на старобългарски паметници. Засега при конкрет-
ните условия не е възможно да се установи дали Евтимий е предпочитал
само най-архаичния облик на тези причастни форми или е допускал
и сравнително по-новия тип. Ето един пример с архаичен партиципиален
тип сътворъ: мѡстъ камѣнь въ нѣнъ сътворъ, скуты покорн ... (с. 117)

От приведения пример проличава и функцията на миналите действи-
телни причастия, често използвани като обособени части в изречението.
Това така характерно за старобългарския език явление със своята син-
тетичност попада много на Евтимий. С такива причастни форми той си
служи в сложната си фраза, за да съобщи за действия, предхождали по
време на извършването си главното действие, изразявано с *verbum finitum*.
За илюстрация ще вземем няколко примера: Н възъмъ печать све-
таго крѣ]щеніа, съедини се православныхъ стадоу ... (с. 127); ... и, свѣ-
тъкъ запечатанъ обрѣтѣше, цѣла того възпрѣше (с. 123); ... прѣсквръзнымъ
оу зрѣвъ, повелъ възъмъ ... крѣста въразъ нещедно стѣлати (с. 113).

Сегашните действителни причастия могат да се срещнат също в раз-
лични функции в езика на Евтимий. От тях най-книжен характер имат
съчетанията с форми на глагола *быти*, които още в старобългарските
паметници, особено в преводните текстове, се използват за означаване
на продължително действие. Това са съчетанията от типа *творѣ бѣ*.
Докато в развитието на говоримия български език те не се употребяват,
у Евтимий мястото, което заемат, е твърде голямо и характерно. Ще
дадем само два примера: Дѡваынъ же царь, яко отъ младенства мѡучни-
теленъ гноушае се, бѣ оуна звае се срѣ]дцемъ и оутробоу щедритѣ
о Христовѣхъ поденже рабѣхъ (с. 113); Радость оубо нещглаголанна
въсь обыетъ съворъ и бѣхоу веселеше се коупно и благодареше (с. 139).

С причастен обрат се изразява и бъдеще действие: ... радостноу
доушею въса, по нсходѣ доуше хотешаа сълоучити се, комоуждо
гавленна показа (с. 142); ... и роукоу подати трѣбоущимъ помощь и
нщѣлантн братію, погивнѡутн хотещоу ... (с. 138). Говоримият български
език би предпочел тук формата на бъдеще в миналото, образувана с

имперфекта на глагола хотѣти — хотѣаше сълочити се, погывнѣти хотѣахъ, — разбира се, при съответна реконструкция на цялото изречение.

В старобългарските паметници твърде обикновена е употребата на причастен обрат, в който субектът е в дателен падеж, т. нар. дателен самостоятелен, или *dativus absolutus*. В езика на търновския патриарх тези конструкции се разрастват извънредно много. Те му предоставят възможност да изрази по най-стегнат начин редица действия, които предхождат главното, на което иска да наблегне, облекчават по своеобразен начин и без това тежката му, пишно изказана мисъл. Понякога в едно изречение намираме по няколко такива конструкции: Вечероу же прншѣдшоу н ношн прѣвѣмшн н царевн въ недумѣнн соущѣ, възрѣ на небо очнма н видѣ писаніе, съвздамн написано снце: ... (с. 116); Семоу оубо светомоу съвѣроу въ Ниснен... бывшоу н царскою подпнсаноу бывшоу роукою, ... вож[ь]ственн отцн, правою оучаснше вѣроу, Арїа же ннзложнше н еднномоудръные емоу (с. 122).

Както и в старобългарски език, страдателните причастия в тези конструкции обикновено се придружават от причастие, образувано от спомагателния глагол быти: Съвѣроу же съвръшнвшоу се н обанчена бывшн... азъ жъ, езыхъ, нже на высоту глаголавн, оумлъче (с. 122). Под влияние на гръцкия оригинал в старобългарските преводи често се среща страдателно причастие, без да е придружено от спомагателния глагол.⁵ Интересно е, че у Евтимий това може да се намери, и то именно в оригиналните му творби: Бранн же съраженъ, вѣгоу се въдасть Лікініе къ Халкѣдону, въ Хрїсвопн же оухващень быст[ь] живъ (с. 115).

Инфинитивните изречения заемат място в езика на Евтимиевите жития и слова със същата синтактична функция, каквато ни е позната от старобългарски. Те в същност играят роля на пряко допълнение в цялата фраза и субектът им се поставя в дателен падеж. За отбелязване е, че *dativus cum infinitivo* се използва по-често у Евтимий, отколкото в старобългарските паметници. Паралелът с гръцкия език се налага — в гръцки широко се употребява *accusativus cum infinitivo*. Ето някои случаи на *dativus cum infinitivo* в похвалното слово на патриарх Евтимий за Константин и Елена: Въ славоу бѣ вожію семоу быти мню, въ похвалоу же н славоу... (с. 126); ... н спаса възсѣхъ бога твороу свѣдѣтелн прѣстатн вамъ от таковаго прѣвѣканїа (с. 119); Глаголетъ же се, како толнцѣ бранн быти тогда н толнкоу съчю н толнцѣмъ мрътъвцемъ быти тогда, іаковаже от вѣка не бысть (с. 114). Инфинитивното изречение служи понякога и като безлично: Н вѣ слышатн разннчнне гласы, от которагожде нспоущаемы нарѣда, весь херны оглашающе въздоухъ (с. 143); Н вѣ видѣтн царскою доушоу въ многыхъ раздѣвшоу се тѣлесехъ (с. 140—141).

Едно специално проучване на местоименната система у Евтимий би донесло много данни за употребата на местоименията и в следевтимиевия период, та дори до дамаскините. Защото функцията им е много за-

⁵ A. Vaillant. Op. cit., § 252, p. 336.

силена в сравнение със старобългарската. Много повече, отколкото в старобългарски показателните местоимения се използват за израз на определеност. Същевременно в езика на Евтимий напълно липсва членната форма. Би могло да се предположи, че авторът не е могъл да устои на своето собствено говорно съзнание, в което членуването е било вече свършен факт, но като не желал или не можел да си позволи да въведе в книжовна употреба тази „некласическа“ форма, е засилил употребата на показателните местоимения. Това е, разбира се, само едно от възможните обяснения на извънредно голямата фреквентност на *тъ, та, то, онъ, она, оно, всь, вса, нже, еже, н, съ* и др. Ще дадем няколко примера: *Вънезапоу бѣ нѣмь вьсть, н велерѣчнѣн онъ езикъ оумлѣче...* (с. 127); *Н ѿкоже до лнка прѣнде апостольскаго, вьсьмь себе мѣнша показа, припадае н моле се тѣхъ насаадити се молитѣвь* (с. 121—122); *Богъ же тому оу ѿвн Вѣзантїю създади, еже н вьсть. Н създа тѣ богоухраннѣн градъ...* (с. 116); *Нъ н самн тн кошеве седмь, въ ннхъ же хлѣбн лежаше н праведнаго Нова, съ неюже страшнѣн онъ корабль оудѣла...* (с. 117). За винителен падеж мъжки род единствено число наред с архаичната форма *н* или най-често срещаната в среднобългарските паметници родително-винителна форма *его* у Евтимий често забелязваме и формата *того*: *Н толнко того оукрашн, толнко же почѣте, ѿкоже по вьсему оу мнроу того обносити се именн* (с. 117).

Още в българския език през старобългарската епоха местоимението *нже* сочи тенденция към постепенно преминаване в неизменяема относителна частица с вариант *ѿже*. В късните паметници *нже, ѿже* се чувствуват вече като изкуствени, книжни. Дори би могло да се смята, че и в самия старобългарски език употребата на относителното местоимение *нже* пред именна група е ставало при буквалните преводи под гръцко влияние, срещу гръцки член. Евтимий обаче изключително често прибгва до двата варианта на местоимението, превърнало се почти напълно в неизменяема част на речта и много пъти без собствено значение в изречението. Явно е, че у автора и специално в оригиналните му творби, където не можем да говорим за буквални преводи, има нещо друго — съзнателно подражание на гръцкия език. Случаите, които бихме могли да посочим, са многобройни. Ето само два от тях: *Сън велнкѣн съборъ велнкѣннм царемъ Константнномъ второе съвѣмь събранъ в самѣмь Іеросолнмѣ по прѣвѣмь онѣмь, н же въ Нѣккн Вндїнїнскон* (с. 140); *Слышав бо, ѿко Мадентїе... въ рѣцѣ Рнм'скон съ вьсьмь вонн'ствомъ свонмь ѿт Константина потопленъ вьсть, оубо се н, по еже мочннн светаго Пантеленннна, лютѣншою н горчаншою на хрїстїань подвиже брань...* (с. 113).

В службата на местоименията в изречението се наблюдават и още закономерности. Така например показателното местоимение *тъ, та, то*, когато не е съчетано със съществително, играе роля на лично местоимение, а свързано със съществително, служи за показателно. Редува

се с онъ, она, оно при същите условия. Местоимението съ също служи като трето лично. Плуралната форма възга се употребява самостоятелно и означава 'всички неща, за които е дума, за които се говори'. Същата употреба има и сна — 'всички тези неща, за които говорихме или говорим'. Тази очевидно гръцка особеност се прехвърля и върху някои прилагателни имена, чиято плурална форма за среден род има същата функция.

Силно индивидуализират речта на Евтимий наречията — изобилни, изразяващи най-тънки отсенки на мисълта, често с белези на индивидуално словотворчество или калкиране от гръцки. Тяхното изследване от словообразователен и смислов аспект би могло да бъде тема на самостоятелна работа, която ще трябва да обърне внимание и на стилистичната функция на тази граматична категория, засилила употребата си в сравнение със старобългарски и развила богата синонимия. Ето един малък пример: Молю се вамъ, светѣншии мон ѿтци . . . мало дѣнн мнѣ даровати н понти съ мною въ едннменнитѣ мнѣ градѣ . . . егоже въ нме свое създахъ хытрь нъ како н въ лѣ художнѣ (с. 124).

Към характерните черти на езика на Евтимий трябва да се добави и синтаксисът на простото и сложното изречение. В сравнение със строежа на старобългарското изречение Евтимиевото е много усложнено. И ако трябва да говорим за грецизация на старобългарското изречение, според мене тя трябва да се търси именно у Евтимий, а не в старобългарския период. На Евтимиевия синтаксис е необходимо да се посвети специално изследване, поставено на широка сравнителна основа. Проблемите, които този синтаксис предлага, могат да се проследят и много по-късно, не само в българския книжовен език до Възраждането, но и навсякъде, където е достигнало мощното влияние на творчеството и езика на търновския патриарх.

Тук ще обърнем внимание само на някои особености на Евтимиевия словоред, които придават най-яркия евтимиевски отпечатък на строежа на неговата фраза. Въпросът за старобългарския словоред е твърде неясен. Трудностите възникват поради силното влияние на гръцкия език при преводите. В редица случаи, като излизаме от типичния за съвременния български език словоред, ние сме склонни да сметнем словоредата в някои старобългарски текстове за неестествен и чужд на езика. К. Мирчев⁶ преодолява до голяма степен трудностите и успява, макар и в най-сбитата форма, да изложи въпроса за развоя на българския словоред през вековете. Евтимиевият словоред е още по-усложнен. Най-често сказуемото е в края на изречението; между определението и определяемото се вмъкват наречие, глаголна форма или друга част на речта; понякога изречението започва с част от допълнението, после идва подлогът, следван от наречия или други второстепенни части на изречението, после сказуемото и накрая останалата част от допълнението. Случаите са разнообразни и изискват специално изследване и класифициране. Примери: Сѣ възсе велнкын въ царехъ н божьственын Кѡнстантинъ създа цркви . . .

⁶ К. Мирчев. Историческа граматика на българския език, 2. изд. С., 1963. с. 227—228.

(с. 118); ... мнръ оубо нына съпротнвещим се подавше, велнкоу мвздоху себѣ нсходѣтанте. Н богъ да съхраннть васъ, братѣа възлюбленѣа (с. 139); ... тако да ѿт въсакое хълы н раздоръ свободноу сътворнте црѣквѣ н моа облыгчнтѣ попеченїа (с. 139); Не ѿтлаганте оубо прочее, нъ, црѣквѣномъ н апостольскому послѣдоующе правилоу, погрѣшеному признанное вращеванье подати потъщнтѣ се... (с. 138—139). Както се вижда, словоредът на Евтимий изглежда „неестествен“ не само от съвременна гледна точка, но и от гледна точка на старобългарския словоред. Случаите на нарушаване естествените връзки между частите на изречението са много разнообразни и далеч не се изчерпват с даденото тук за илюстрация.

Вероятно резултат от реторичния стил на Евтимий са изключително дългите изречения, обединяващи мисли, които би трябвало да се изкажат в отделни изречения. Разбира се, пунктуацията в писмените паметници е съвсем несигурна. В изданието на Е. Калужняцки е въведена съвременна пунктуация, от което следва, че издателят се е намесил и е отделил фразите в такива дълги изречения. Но по структурата на тези фрази личи, че той правилно е схванал големите и усложнени изречения от оригинала. В тези усложнени изречения много често се срещат, употребени като съюзи, и нже, ѣже. Ще дадем само два примера за такова усложнено изречение: Сѣ же нына полоучнвѣ, вѣдешоу царю възсѣхъ благодѣтъ исповѣдоую, тако мы къ възсѣмъ ннымъ благымъ н сѣе лучшше благо вндѣти дарова, еже събра ны въз коупѣ васъ насладннн се н едннѣ вѣщнн въз възсѣхъ разумъ вндѣти (с. 122). А ето как започва похвалното слово за Йоан Поливотски: Нже по лѣпотѣ очнстнвшн доушѣ н божьствннмъ желанїемъ себе раздѣгше н оумное къ богу вынѣ протажено нмаще око н еше же н томоу възседоушнѣ себе възвръгше ннкакоже благоу нхъ ѿпадажть надежден, нѣ тако высокопарннн ѿрлн чнствѣ слънчннѣ съзрѣжжѣтъ луча н выстрѣ н неоклоннѣ того зрѣть свѣтъ, снще н нже възсѣ дванѣа мѣдрѣванїа до конца прѣзрѣвшн невеснннмъ осѣважт сѣ свѣтомъ н чнствѣ божьствннн зрѣть свѣтъ (с. 181).

Словото е главната грижа на исихаста. Думата е най-точен и пълен израз на познанието на света и човека, на божествената мисъл. Ето къде бихме могли да търсим обяснение на изключителното богатство на Евтимиевата лексика. Според исихаста „да назовеш нещата, означава да ги разбереш“, а божествената истина трябва да се назове с редки думи, далечни от всекидневието. Търсенето на изискана езикова форма е част от стремежа на исихаста към свършенство. Огромна по брой е и лексиката, от която Евтимий изплита своите творби. Едно и също понятие се изказва по няколко синонимни начина. Тази лексикална синонимия се е получила по няколко пътя. Преди всичко не само Евтимий, но и предхождащата го епоха с еднакъв интерес и право наследяват и Охридската, и Преславската школа. У Евтимий не случайно можем да срещнем характерните за двете книжовни школи лексикални синоними, като рѣтъ и бранѣ, рѣтъннскъ и бранннскъ, ѣтерѣ и ѣдннѣ, воа и воннство, велнн

и великъ, радн и дѣлама и мн. др. Голям източник на лексикална синонимия е и словотворчеството. Верен на книжовниците, работили преди него, Евтимий създава нови думи в духа и по словообразователните закони на българския език. Част от тези словообразувания представят калки от гръцки език, особено от сложни думи. Задача на българската и на славянската историческа лексикология е да проучи основно лексикалното богатство, което изпълва творбите на Евтимий, и то не само оригиналните, а и преводите му от гръцки език и преработените от него канонични книги. При тези проучвания би се установила не само новата лексика, но и новите значения на някои познати още от старобългарския книжовен език лексеми, получили у Евтимий по-тънка нюансировка.

Докато езикът на Евтимий не е подлаган на пълно изследване, на стила на оригиналното му творчество е посветен трудът на Цв. Вранска „Стилни похвати на патриарх Евтимий“⁷. На 276 с. тя обширно и изчерпателно привежда и коментира всички стилни особености, които ѝ правят впечатление и които отделя в 11 групи. Особена ценност представят и съпоставките, които авторката прави със стилни фигури от същия тип в произведенията на старобългарските писатели. Те доказват, че Евтимий не само е познавал своите предшественици, но и се е влиял от тях. И все пак стилът му носи свой индивидуален отпечатък. Традиционните реторични похвати на средновековния витиеват стил все пак се пречупват през личния вкус и склонности. Така например като се има предвид, че Евтимий създава жития и похвални слова — жанрове, които изискват по принцип различни стилни похвати, — би следвало да ги разглеждаме отделно. Но специфична черта на търновския патриарх е, че сбליжава двата жанра — житията съдържат много елементи на похвала, а похвалните слова — широко развит агиографски момент. В крайна сметка това довежда до уеднаквяване на стилно-езиковите средства. По-друге въпросът с писмата, посланията на Евтимий, които заемат значително място в неговото творчество.

Образност обикновено се постига чрез епитети. Авторът щедро ги излива. Ето един жив, при това твърде земен, жизнен образ: Свонствена же тому от бога дарована сѣ бѣше: мужьствомъ свѣтъль въ всемъ, храбрь доушею, вѣстрь оумьмь, мудрѣствѣю слова габьокъ, въ правдосудн правь, въ подааніе готовь, іудсьнъ лицемь, въ бранехъ мужьствѣнь, на вѣрѣвары великъ, въ междосовныхъ непобѣднмь, въ вѣрѣ крепькъ и непоколебляемъ, въ видѣни красьнъ же и благовидѣнь, радостьнъ лицемь, възраствьмъ тѣлеснымъ срѣднн, дебеломъ нмѣе вью, възорьмъ чръмьнъ, власн главныя не честы нмѣе, брадою же не сѣлау скоудѣнь, очнма красьнъ, въсьемъ въждаєвнънъ, кротокъ, благопрнстоупьнъ, тнхъ, сѣло мнлостнѣнь, правдосудь, смѣренъ, благооутробьнъ, чловѣколюбнѣнь (с. 142).

Макар и не особено чести, реторичните въпроси създават оживление и настроение в Евтимиевите слова: Днѣство прѣславнаго сего чюдесе!

⁷ Цв. Вранска. Стилни похвати на патриарх Евтимий. — В: Сборник БАН Кн. XXXVII—2. С., 1942. с. 108—278.

Какво мрътвее тѣлеса, въ рацѣ затворена, възнезапоу оживелена быше и подпнаше и въсь штьчскыи анкъ нзвѣстише и възвеселнше? Кто възглаголетъ снаи твоє, Христе, и слышаны сътворитъ въсе хвалы твоє? (с. 123—124).

Усложнената фраза у Евтимий би могла да се обясни с това, че той търси разгърната, тържествена, бавно раздиляща се форма на своята мисъл. С много повторения, типични за неговия стил, се постига особена ритмичност, напевност на фразата. Най-често се повтарят еднакви или еднокоренни думи: . . . Кѡнстантѣнъ довлѣаа благочѣстѣа вѣтѣвъ; Кѡнстантѣнъ црѣквеное оутвержденіе; Кѡнстантѣнъ, ндоу'скыи раздрѡушнтель; Кѡнстантѣнъ, благовѣрѣа проповѣдникъ; Кѡнстантѣнъ, Христовъ подражатель . . . (с. 104); Въса бѡ твоа чюдна, въса твоа красна, въсѣака црѣквен тобою оукрашн се, въсѣако царство тобою оутверждает се . . . (с. 104). Ето и един пасаж, където се повтарят еднокоренни думи, изискан и красив: Оутрѡуднх се, плѣты Кѡнстантѣноу вѣнѣць и шт съврѣшенаго далече штстоу, вѣнѣць, егоже штьць нплете и сынъ вѣнча и свѣтын доухъ съврѣши (с. 144).

Мисълта се изказва по много изискан начин: Дарѡнтѣ же ми тнхы оубѡ дѣни, ношн же беспечалн, іако да и азъ нѣкою сладостъ чнстаго свѣта и жнтѣа безмѣненаго наслаждѣ се . . . (с. 120); . . . люте оумѣзн се срѣдцемъ и доушею велми печалн се. Не възхотѣ же мѣвѣе дати внноу, нѣ іакоже благоуразумнѣе врачъ, прѣмѡудрѣ быліа съмѣснѣвъ, прѣмѡудрѣ обонхъ въ мнрѣ и тишиноу хѡте привлѣщи и црѣквен безметежіе оустронти . . . (с. 119).

Към стилните средства трябва да добавим още и емоционални обращения, вметнати авторови думи и пр. Не са редки и художествените сравнения: Въсходящѡу же емоу шт ваіе пакыбытѣа, оставн въ нѣн, іакоже рыбіе лоуспы, прокаженѣа страсть и нзыде въсь здравъ . . . (с. 112); Н еднн възсѣхъ възпрѣмліаше градъ, іакоже нѣкыи велнкъ свѣтнтельскыи вѣнѣць, шт красныхъ цѣтѡвъ нспыщрен (с. 112); Ненавнстника же добѡу дѣлѡваа завнсть іакоже тѣмьнѣ нѣкѡторын шѡлакѣ свѣтлаго слѣнца покрѣвѣаше лоуче (с. 138).

Езиковите и стилните особености на Евтимиевото индивидуално творчество се отразяват силно върху езика и стила на неговите последователи и на първо място върху творчеството на Григорий Цамблак. Едно малко сравнение ще ни помогне. Григорий Цамблак продължава разказа на своя учител, като проследява съдбата на мощите на св. Петка след падането на Търново. В разказа, излязал изпод перо, също така високо надарено, се хвърлят в очи същите езикови средства, каквито намираме у Евтимий: евтимиевски усложнен синтаксис — по няколко конструкции *dativus absolutus* в едно и също изречение; същото неразколебано склонение на имената, без следи от анализъм; цялата усложнена система на причастията; архаичният неконтрахиран имперфект; синтетичните стени за сравнение; обилни примери за просто бъдеще време; липса на

членуване, в замяна на което има богата система от лични и показателни местоимения; огромно лексикално богатство. Ето един малък цитат от разказа за мощите на светицата: Таже по многых снхъ лѣтѣхъ царю оубо възгарскому ненадѣющоу се, людемъ же въземь мнѣющимъ и благочестію растещоу ради моантвѣ прѣподобныѣ сеѣ матере, боурю възденжеть и метежь непостояннь, нже ѿт начала съмнрѣнїа ратникъ, царя варварскаго на слаенїишии онъ градъ възроужаеть, нже и прншѣд... (с. 433).⁸

Но дали трябва да смятаме, че езикът на Евтимий Търновски е внезапно, индивидуално явление? Несъмнено, за да се отговори напълно обстойно на този въпрос, следва да се направят още редица проучвания на непосредствената предевтимиевска книжнина, на характера на Търновската школа, на делото на учениците и последователите на Теодосий Търновски и на връзката на Търново с атонските книжовни огнища.

Най-голяма доказателствена сила имат творби, създадени или преведени в този период, от които до нас са стигнали все пак неголям брой. От тях ще може най-добре да се види, че езикът на Евтимий не е нещо ново и свършено индивидуално създадено, а е естествено продължение на литературния български език от късното средновековие. Паралелите с жития и служби на светци, използвани от автора при написването на неговите творби, водят до твърде важни изводи. Така например Василиковото житие за св. Параскева-Петка, възникнало във Византия и нискоко след това преведено на български език, е несъмнен среднобългарски паметник и по времето на създаването си. Евтимий е имал пред вид този материал, когато е писал своето житие на светицата. Вземаме един пасаж от увода на Василиковото житие според преписа в Германовия сборник: ... потом же свършѣнне възростоу достигшоу и помыслоу утверждѣшии и ревновашн жнтіе апостолско и ѿгну видѣннемъ снмь образомъ себе раждегшии, ѿтажчѣвет сѧ ѿтчьства и рода и друужныи ѿмѣтаетсѧ (с. 50а, 1—5).⁹ Евтимий очевидно не е заемал дословно от този увод, и все пак в българския превод Василиковият увод звучи така, както звучи Евтимиевият език — същият тежък витиеват стил, същото изобилие от причастия и причастни конструкции, липса на членна форма, пълен синтетизъм, архаичен облик на езика. В последно време тези преводи бяха засегнати в едно интересно изследване на Кл. Иванова-Константинова.¹⁰

Сравнението между Василиковото житие на Параскева-Петка и Евтимиевото показва, че търновският патриарх не само е създал високохудожествена литературна творба, но е стигнал до истинска художествена обработка и изисканост и на езиковата форма, наситена с образност

⁸ Е. Каѣизнїаскі. *Op. cit.*

⁹ Цитираме по-фотокопия от ръкописа, съхраняван в Букурещ в Патриаршеската библиотека, № 1 от нейния ръкописен фонд.

¹⁰ Кл. Иванова-Константинова. Някои моменти в българо-византийските литературни връзки през XIV в. (Исихазмът и неговото проникване в България). — В: Старобългарска литература. Изследвания и материали. Кн. I. С., БАН, 1971. с. 209—242.

и емоционалност. В този именно смисъл Евтимий трябва да бъде преценен като изключително явление в българския литературен език — със своето тънко чувство за езика и с голямото си езиково майсторство. Може да се възрази, и с право, че тези качества биха могли да се проявят и ако се черпи богатство от говоримия език, че не е необходима тази специално дирена архаизация на езика. Тук именно се стига до факторите, които формират миросгледа и естетическите възгледи на този талантлив писател. За да си създаде такова отношение към езика, да избягва така фанатично живия език на народа, на всекидневието, да се стреми към такава съвършена езикова форма, да приближи така много езика и особено лексиката си към гръцката, причина са духът на епохата, която го е създала, класата, към която принадлежи, възгледите му за държавно и обществено устройство, преклонението му пред исихазма, омразата му към ересите и еретиците.

Принадлежащ изцяло към висшите феодални кръгове — и по произход, и по сан, — посветил целия си живот в изучаване и служба на господстващото философско-богословско учение — исихазма, — Евтимий се съобразява с „официалния“, господстващия дух на времето, а не с развиващите се в недра на народните маси тежениия. Той е привърженик на литературния език на миналото, на езика на свещените книги, оставени от Кирил и Методий и техните ученици: Школуван при най-прославените български и византийски книжовници, усвоява и тяхното езиково майсторство. Исихазмът — учение, което се издига над народностните различия — го насърчава в използването на езикови обрати, характерни за гръцкия език. Като исихаст Евтимий се прекланя пред силата и красотата на словото, държи за неговата изключителна точност и чистота — затова и езикът му е изпълнен с богата гама от синонимни изразни средства. Бягството от еретическите извращения го кара да затваря пътя на всекидневната реч, която шуми около него. Свещената мисъл изисква свещен, незамърсен от всекидневието словесен израз.

Нашата оценка днес, разбира се, трябва да бъде обективна. Тя държи сметка и за отрицателните страни на езика и стила на Евтимий, преминали и в произведенията на последователите му и задълго оставили отпечатък в българския литературен език. Но веднага трябва да кажем, че главната отрицателна черта е бягството от живата, говорима реч. Иначе ние имаме всички основания да смятаме езика на Евтимий за високо постижение. Той е съвършена, цялостна езикова система, напълно издържана в своя стил. Наивно и погрешно звучат някои твърдения, че Евтимий създава някакъв „особен език“, преднамерено пише неразбираемо за простия народ, пише само за феодалната върхушка. Последният търновски патриарх е прославен и любим народен пастир. Той не може да работи съзнателно върху езика си, за да го прави неразбираем. Евтимий е просто син на своята епоха, която ние днес преценяваме по начин, естествено твърде различен от тогавашния. Но искаме ли да пристъпим към делото му от непредубедени научно-исторически позиции, ще трябва да вземем пред вид всичките обективни условия, които са го създали. Задържането на естествения развой на литературния език чрез всестранната му архаизация не е цел на писателя, а естествена последица.

Мястото на Евтимий Търновски в развоя на литературния български език през вековете е голямо. То е началото на един няколковековен етап от развоя не само на българския литературен език, но и на литературните езици на руси, сърби и румъни. Като голям художник на словото патриарх Евтимий има изключителна заслуга в обогатяването и разнообразяването на изразните възможности на езика на книжнината и художествената литература. И в такъв смисъл именно той е творец на литературния български език от късното средновековие.